پژوهشنامه حج و زیارت
سال دهم، شماره بیست و هفتم
پاییز و زمستان ۱۴۰۴
صفحه ۳۰-۱

نقش امت‌ساز راهپیمایی اربعین در امنیت تمدنی جهان اسلام

سیامک باقری چوکامی[۱]

چکیده

راهپیمایی اربعین بزرگ‌ترین اجتماع دینی جهان است و ظرفیت‌های زیادی برای بازتولید انسجام امت اسلامی دارد. با این حال نقش «امت‌سازی» در اثرگذاری اربعین و تأثیر آن بر «امنیت تمدنی جهان اسلام» کمتر به شکل نظام‌مند بررسی شده است. ازاین‌رو مسئله اصلی این پژوهش آن است که راهپیمایی اربعین از چه راه‌هایی به امت‌سازی اسلامی کمک می‌کند و این ظرفیت چه نقشی در تقویت امنیت تمدنی جهان اسلام دارد. هدف این پژوهش تبیین ابعاد امت‌ساز اربعین و تحلیل نقش آن در تقویت امنیت تمدنی جهان اسلام است.

چارچوب نظری این پژوهش بر دو مفهوم «امت‌سازی» و «امنیت تمدنی» استوار است. امت‌سازی به فرایند شکل‌گیری هویت جمعی، اخوت ایمانی، همبستگی اجتماعی، شبکه‌های ارتباطی فراملی، خودآگاهی تمدنی و فرهنگ مقاومت گفته می‌شود. امنیت تمدنی هم یعنی توانایی امت در حفظ و بازتولید هویت، ارزش‌ها، سرمایه‌های فرهنگی و انسجام اجتماعی در برابر تهدیدها. روش پژوهش کیفی است و بر تحلیل مفهومی منابع با تکنیک تحلیل محتوای کیفی تکیه دارد.

۱. دانشیار گروه مطالعات سیاسی و دفاعی امنیتی، پژوهشگاه علوم اسلامی امام صادق علیه‌السلام، قم، ایران.
s.bagheri6@gmail.com

یافته‌ها نشان می‌دهد اربعین از سه راه به بازتولید انسجام امت کمک می‌کند: تقویت هویت و همبستگی امت، توسعه شبکه‌های ارتباطی فراملی و ترویج فرهنگ مقاومت. این سازوکارها در تعامل با یکدیگر، زمینه خودآگاهی تمدنی، افزایش سرمایه اجتماعی و تقویت قدرت نرم جهان اسلام را فراهم می‌کند. اربعین در سطح هویتی، هویت مشترک را عمیق‌تر می‌کند؛ در سطح فرهنگی، ارزش‌های دینی را تقویت و با استحاله مقابله می‌کند؛ در بعد اجتماعی، اعتماد و همبستگی فراملی را افزایش می‌دهد و در بعد سیاسی، همگرایی و مقاومت در برابر سلطه را ارتقا می‌بخشد. اربعین به عنوان کنش جمعی تمدنی مردم‌پایه، نقش مهمی در پیوند امت‌سازی و امنیت تمدنی دارد و به تقویت مقاومت تمدنی و انسجام جهان اسلام کمک می‌کند.

کلیدواژه‌ها: اربعین، امت‌سازی، امنیت تمدنی، جهان اسلام، هویت اسلامی.

مقدمه

در دهه‌های اخیر مسئله «امنیت تمدنی» به یکی از دغدغه‌های مهم جهان اسلام تبدیل شده است. امنیت تمدنی فراتر از امنیت سیاسی و نظامی، و ناظر به حفظ و تقویت هویت، ارزش‌ها، انسجام اجتماعی، سرمایه فرهنگی و ظرفیت‌های تمدن‌ساز یک جامعه در برابر تهدیدهای داخلی و خارجی است. جهان اسلام امروز با چالش‌هایی مانند تفرقه مذهبی، شکاف‌های قومی و ملی، گسترش اسلام‌هراسی، جنگ‌های شناختی و تلاش برای تضعیف هویت مشترک اسلامی مواجه است. در چنین فضایی تقویت عناصر وحدت‌بخش و امت‌ساز بیش از پیش اهمیت یافته است.

در این میان راهپیمایی اربعین اجتماعی کم‌نظیر، و پدیده‌ای فراملی، فرامرزی و تمدنی است. این رویداد سالانه میلیون‌ها مسلمان و حتی پیروان سایر ادیان و مذاهب را از کشورهای مختلف در یک فضای معنوی، فرهنگی و اجتماعی گرد هم می‌آورد. اربعین از مناسک عبادی صرف فراتر رفته و عرصه‌ای برای شکل‌گیری شبکه‌های انسانی، تقویت هویت مشترک اسلامی، توسعه ارتباطات میان‌فرهنگی و بازنمایی عملی ظرفیت‌های امت اسلامی است. ازاین‌رو بسیاری از محققان اربعین را نمونه‌ای عینی از امت اسلامی و بستری برای تحقق تمدن نوین اسلامی دانسته‌اند. (ر.ک: معینی‌پور، ۱۳۹۸، ص۲۷۷-۳۵۹)

از کارکردهای مهم راهپیمایی اربعینْ امت‌ساز بودن آن است. در این اجتماع عظیم، مرزهای قومی، زبانی، ملی و طبقاتی تا حد زیادی رنگ می‌بازد و نوعی هویت مشترک مبتنی بر ایمان، محبت اهل‌بیت علیهم‌السلام و آرمان‌های اسلامی شکل می‌گیرد. اشتراک در ارزش‌ها، همدلی با مسائل و دغدغه‌های جهان اسلام، تحمل و پذیرش تفاوت‌های فرهنگی، گسترش روحیه تعاون و ایثار، مشارکت داوطلبانه در ارائه خدمات و شکل‌گیری الگوهای مردمی معیشت و اقتصاد، بخشی از تجربه زیسته جامعه اربعینی است. این تجربه می‌تواند زمینه‌ساز تقویت انسجام امت اسلامی و ارتقای سرمایه‌های تمدنی جهان اسلام باشد.

با وجود گسترش پژوهش‌ها درباره ابعاد فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و تمدنی راهپیمایی اربعین، بیشتر مطالعات بر موضوعاتی مانند قدرت نرم، دیپلماسی فرهنگی،

هویت جمعی، بیداری اسلامی، سرمایه اجتماعی و تمدن‌سازی متمرکز بوده‌اند. در مقابل، نقش «امت‌سازی» در اثرگذاری اربعین و تأثیر آن بر «امنیت تمدنی جهان اسلام» کمتر به‌صورت مستقل و نظام‌مند بررسی شده است. این در حالی است که بخش مهمی از ظرفیت تمدن‌ساز اربعین از رهگذر شکل‌دهی به امت اسلامی و تقویت پیوندهای هویتی، فرهنگی و اجتماعی میان مسلمانان تحقق می‌یابد.

بر این اساس، مسئله اصلی پژوهش آن است که راهپیمایی اربعین از طریق چه سازوکارهایی به امت‌سازی اسلامی کمک می‌کند و این ظرفیت امت‌ساز چه نقشی در تقویت امنیت تمدنی جهان اسلام دارد. پژوهش حاضر درصدد است با تبیین ابعاد امت‌ساز راهپیمایی اربعین، نقش این پدیده را در تحکیم مؤلفه‌های امنیت تمدنی جهان اسلام بررسی کند.

این پژوهش با روش کیفی و مبتنی بر تحلیل مفهومی منابع انجام شده است. در این مطالعه ابتدا مفاهیم کلیدی «امت‌سازی» و «امنیت تمدنی» با مراجعه به منابع معتبر اسلامی، جامعه‌شناختی و علوم سیاسی تعریف، و شاخص‌های اصلی آنها استخراج شد. سپس با بررسی اسناد، متون، بیانات رهبران دینی و پژوهش‌های پیشین، داده‌های مرتبط با راهپیمایی اربعین جمع‌آوری، و با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی، سازوکارهای امت‌ساز این پدیده و تأثیر آن بر امنیت تمدنی جهان اسلام تبیین شد.

پیشینه پژوهش

درباره راهپیمایی اربعین پژوهش‌های گوناگونی انجام شده است که به تعدادی از آنها اشاره می‌شود:

۱. لاله افتخاری در مقاله‌ای با عنوان «نقش پیاده‌روی اربعین در تحقق تمدن نوین اسلامی با تأکید بر فرمایشات مقام معظم رهبری» (نشریه رهیافت فرهنگ دینی، دوره ۲، شماره ۸ (پیاپی ۸)، ۱۳۹۸ش) با روش توصیفی-اسنادی و بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای، راهپیمایی اربعین را الگویی عینی از جامعه آرمانی اسلامی و بسترساز تمدن نوین اسلامی معرفی می‌کند.

۲. قاسم قاسمی در مقاله «ظرفیت‌سنجی پیاده‌روی اربعین و تأثیر آن بر تمدن نوین اسلامی» (مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی، دوره ۶، شماره ۲ (پیاپی ۱۲)، ۱۴۰۲ش) با روش پژوهش آمیخته (کیفی-کمی) نشان داد که مؤلفه‌هایی مانند وحدت امت اسلامی، مردمی‌سازی امنیت، الفت فرهنگی و گفتمان انقلابی، بیشترین نقش را در فرایند تمدن‌سازی اسلامی ایفا می‌کنند.

۳. سعید حمیدی در مقاله «تجلی عناصر تمدن اسلامی در پیاده‌روی اربعین، قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران» (فصلنامه مطالعات قدرت نرم، دوره ۱۱، شماره ۴ (پیاپی ۲۷)، ۱۴۰۰ش) با روش توصیفی ـ تحلیلی و بر اساس اسناد کتابخانه‌ای نشان داد که پیاده‌روی اربعین با تقویت امت واحده اسلامی، همبستگی ملت‌های مسلمان و تقویت جبهه مقاومت، به یکی از منابع مهم قدرت نرم جهان اسلام تبدیل شده است.

۴. عبدالله طاهرخانی و دیگران در مقاله «راهپیمایی اربعین نمادی از شکل‌گیری هویت جمعی مسلمانان» (فصلنامه جامعه‌شناسی جهان اسلام، دوره ۹، شماره ۱۸ (پیاپی ۱۸)، ۱۴۰۰ش) با روش کمی و پیمایش، راهپیمایی اربعین را نمادی از شکل‌گیری هویت جمعی مسلمانان معرفی کرده و نشان داده است که این مراسم موجب تقویت همبستگی، وحدت و احساس تعلق فراملی میان مسلمانان می‌شود.

۵. محسن حبیبی و دیگران در مقاله «بیداری اسلامی در راهپیمایی اربعین با توجه به دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای» (پژوهش‌های راهبردی سیاست، دوره ۱۱، شماره ۴۳ (پیاپی ۷۳)، ۱۴۰۱ش) با استفاده از روش کمی و انجام پیمایش، نقش این رویداد را در تقویت وحدت مسلمانان، بصیرت، دشمن‌شناسی و مقابله با سیاست‌های تفرقه‌افکنانه تبیین کرده‌اند.

۶. علی احمدی در مقاله «دلالت‌های راهبردی ارتباطات میان‌فرهنگی برای همگرایی اسلامی با تأکید بر راهپیمایی اربعین» (نامه فرهنگ و ارتباطات، دوره ۳، شماره ۱ (پیاپی ۵)، ۱۳۹۷ش) با روش اسنادی و از منظر ارتباطات میان‌فرهنگی، اربعین را بستری برای توسعه همگرایی اسلامی و تعاملات فراملی میان ملت‌های مسلمان دانسته است.

۷. علی حمیدی و همکاران در مقاله «بررسی دستاوردهای اجتماعی ـ حقوقی مراسم اربعین حسینی با تأکید بر مقوله سرمایه اجتماعی» (فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی، دوره ۱۱، شماره ۱ (پیاپی ۴۱)، ۱۴۰۲ش) با روش اسنادی و کتابخانه‌ای نشان دادند که اربعین موجب تقویت سرمایه اجتماعی، اعتماد عمومی، روحیه مقاومت، قانون‌مداری و امنیت اجتماعی می‌شود.

۸. جلیل دارا و الهه صادقی در مقاله «نقش مؤلفه‌های سیاسی پیاده‌روی اربعین در تحقق تمدن اسلامی با تأکید بر بیانات آیت‌الله خامنه‌ای دام‌ظله» (مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی، دوره ۸، شماره ۱ (پیاپی ۱۵)، ۱۴۰۴ش) با روش تحلیل محتوای کیفی، پنج مقوله استخراج کردند. یافته‌ها نشان می‌دهد مؤلفه‌های سیاسی این مراسم امت‌سازی، وحدت، عدالت‌گستری، مقاومت، ظلم‌ستیزی و بیداری اسلامی است و تحقق و اعتلای تمدن اسلامی را تسریع می‌کند.

۹. سیدمحمد طباطبایی و دیگران در مقاله «قدرت نرم جبهه مقاومت: واکاوی قدرت رسانه‌ای راهپیمایی اربعین» (فصلنامه مطالعات قدرت نرم، دوره ۱۲، شماره ۲ (پیاپی ۲۹)، ۱۴۰۱ش) با استفاده از روش نظریه مبنایی نشان دادند که راهپیمایی اربعین کارکردهای رسانه‌ای آموزش، راهنمایی، رهبری، نظارت بر محیط، همبستگی اجتماعی، انتقال میراث فرهنگی و اجتماعی، سرگرمی، کاهش بحران‌ها و ایجاد جایگاه اجتماعی دارد.

مرور پژوهش‌های پیشین نشان می‌دهد که مطالعات انجام‌شده عمدتاً بر ابعاد تمدنی، هویتی، فرهنگی، سیاسی، دیپلماتیک و قدرت نرم راهپیمایی اربعین تمرکز دارد. با وجود این، «امت‌سازی» غالباً یکی از آثار یا مؤلفه‌های فرعی اربعین در نظر گرفته شده و کمتر به‌صورت یک سازوکار مستقل و محوری تحلیل شده است. همچنین اگرچه برخی پژوهش‌ها به امنیت، وحدت یا تمدن اسلامی اشاره کرده‌اند، نقش امت‌ساز راهپیمایی اربعین در تقویت «امت‌سازی» و «امنیت تمدنی جهان اسلام» به‌صورت مستقل و نظام‌مند بررسی نشده است. ازاین‌رو پژوهش حاضر درصدد است با تمرکز بر سازوکارهای امت‌ساز راهپیمایی اربعین، نقش این پدیده را در تقویت امنیت تمدنی جهان اسلام تبیین کند و خلأ موجود در ادبیات پژوهش را پوشش دهد.

مبانی مفهومی و نظری

۱. امت‌ساز بودن راهپیمایی اربعین

برای تبیین مفهوم امت‌ساز بودن راهپیمایی اربعین ابتدا باید مفهوم «امت» روشن شود. واژه امت از ریشه «أمّ» به معنای قصد و آهنگ است (ابن منظور، ۱۴۰۵، ج۱۲، ص۱۰۱) و به گروهی اطلاق می‌شود که در دین، زبان، مکان یا هدف وجه اشتراک دارند. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص۸۶) در اصطلاح اسلامی، امت به مجموعه‌ای از انسان‌ها گفته می‌شود که بر محور عقیده، آرمان و رهبری مشترک گرد آمده‌اند. (عمید زنجانی، ۱۳۶۶، ص۳۰۲_۳۰۳)

واژه امت ۶۵ بار در قرآن کریم به کار رفته است که ۵۲ بار مفرد و ۱۳ بار جمع است. بررسی کاربردهای قرآنی نشان می‌دهد که امت در قرآن بر پیوندهای اعتقادی و دینی استوار است و فراتر از پیوندهای قومی، نژادی و جغرافیایی معنا می‌یابد. (مرکز فرهنگ و معارف قرآن، ۱۳۸۲، ص۲۵۴) قرآن کریم از حضرت ابراهیم علیه‌السلام با عبارت ﴿أُمَّةً قَانِتاً لِلّهِ﴾ (نحل: ۱۲۰) یاد می‌کند و در آیه ﴿إِنّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً﴾ (انبیاء: ۹۲) بر وحدت امت مؤمنان تأکید می‌ورزد.

در تعریف اصطلاحی، برخی امت را جامعه‌ای مبتنی بر وحدت عقیدتی و اصالت فطرت دانسته‌اند که فراتر از مرزهای قومی شکل می‌گیرد. (عمید زنجانی، ۱۳۶۶، ص۳۰۳-۳۰۲) برخی دیگر امت را گروهی از انسان‌ها دانسته‌اند که تحت هدایت یک پیامبر گرد آمده‌اند. (موسوی‌بجنوردی، ۱۳۸۰، ص۱۹۲) همچنین امت به گروهی اطلاق شده که هدف مشترک آنان را در یک مسیر واحد گرد هم آورده است. (طباطبایی، ۱۳۸۰، ج۱۴، ص۳۲۲) آیت‌الله خامنه‌ای امت را «مجموعه انسان‌هایی که در یک جهت، با یک انگیزه و به سوی یک هدف مشترک حرکت می‌کنند» معرفی کرده‌اند. (بیانات، ۱۴۰۳/۶/۳۱)

از مجموع تعاریف پیش‌گفته نتیجه می‌شود که امت اسلامی مجموعه‌ای از انسان‌هاست که بر محور ایمان، ارزش‌ها و اهداف مشترک، هویتی واحد یافته‌اند. بر این اساس امت‌سازی به فرایند شکل‌گیری و تقویت هویت جمعی، تعمیق اخوت ایمانی،

گسترش همبستگی اجتماعی، توسعه پیوندهای فراملی و تقویت احساس تعلق به جامعه اسلامی اطلاق می‌شود. ازاین‌رو امت‌سازی را می‌توان یکی از مهم‌ترین سازوکارهای تحقق وحدت اسلامی و زمینه‌ساز شکل‌گیری و تداوم تمدن اسلامی دانست.

میان پدیده‌های اجتماعی معاصر، راهپیمایی اربعین را می‌توان برجسته‌ترین عرصه تحقق عملی امت‌سازی دانست؛ زیرا مؤلفه‌هایی مانند هویت مشترک، اخوت ایمانی، همبستگی فراملی و احساس هم‌سرنوشتی در این رویداد به‌صورت عینی تجلی می‌یابد. این اجتماع سالانه میلیون‌ها مسلمان را حول محور محبت اهل‌بیت علیهم‌السلام گرد هم می‌آورد و تجربه‌ای کم‌نظیر از زیست جمعی اسلامی رقم می‌زند. (دارا و صادقی، ۱۴۰۳، ص۱۳) در این فرایند، ارزش‌هایی مانند ایثار، مواسات، خدمت‌رسانی داوطلبانه و همکاری اجتماعی بازتولید می‌شود و زمینه شکل‌گیری شبکه‌ای گسترده از روابط میان مسلمانان فراهم می‌آید.

علاوه بر این، اربعین با محوریت فرهنگ عاشورا، زمینه تقویت خودآگاهی جمعی، احساس هم‌سرنوشتی اسلامی و گسترش فرهنگ مقاومت در برابر سلطه را فراهم می‌آورد. ازاین‌رو اربعین پدیده‌ای اجتماعی و تمدنی است که در تقویت انسجام امت اسلامی و فراهم‌سازی بسترهای تحقق تمدن نوین اسلامی نقش‌آفرینی می‌کند.

بر این اساس نقش امت‌ساز راهپیمایی اربعین در این پژوهش عبارت است از: ظرفیت این رویداد در ایجاد و تقویت هویت مشترک اسلامی، اخوت ایمانی، همبستگی اجتماعی، سرمایه اجتماعی فراملی، خودآگاهی و هم‌سرنوشتی اسلامی و فرهنگ مقاومت. مطابق این تعریف، نقش امت‌ساز اربعین در قالب پنج مؤلفه اصلی تبیین می‌شود: «تقویت هویت مشترک اسلامی، ارتقای اخوت و همبستگی امت اسلامی، توسعه شبکه‌های ارتباطی فراملی، تقویت خودآگاهی و احساس هم‌سرنوشتی اسلامی و ترویج فرهنگ مقاومت و مقابله با سلطه».

۲. امنیت تمدنی

برای تبیین مفهوم امنیت تمدنی ابتدا باید دو مفهوم «امنیت» و «تمدن» را بررسی کرد. امنیت از مفاهیم بنیادین علوم سیاسی است. برخی آن را فقدان تهدید علیه ارزش‌ها و

هویت جامعه دانسته‌اند (بوزان، ۱۳۸۹، ص۳۳) و برخی وضعیتی که در آن میان خواسته‌ها و داشته‌های جامعه تعادل برقرار باشد. (افتخاری، ۱۳۹۱، ص۲۲ـ۲۳) لک‌زایی (۱۳۹۳) با رویکرد اسلامی، امنیت را علاوه بر مصونیت از آسیب‌ها، شامل زمینه رشد و تعالی جامعه در مسیر حیات طیبه می‌داند.

تمدن مفهومی چندبعدی است. برخی آن را حالت اجتماعی انسان و نتیجه گذار از زندگی ابتدایی دانسته‌اند (ابن‌خلدون، بی‌تا، ج۱، ص۱۸۳) و برخی نظم اجتماعی زمینه‌ساز خلاقیت فرهنگی. (دورانت، ۱۳۸۵، ج۱، ص۳۰) در تعریف جامع‌تر، تمدن مجموعه هماهنگ نهادها، ارزش‌ها و دستاوردهای مادی و معنوی است که در بستر فرهنگ شکل می‌گیرد. (جعفری، ۱۳۶۲، ج۵، ص۱۶۱) در نگاه اسلامی، تمدن تجلی آموزه‌های دینی در تمامی عرصه‌های زندگی است و تمدن اسلامی مجموعه نظام‌های فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی بر محور توحید، عدالت و معنویت است. (جان‌احمدی، ۱۳۸۸، ص۵۱ـ۵۲)

آیت‌الله خامنه‌ای تمدن نوین اسلامی را دارای بخش ابزاری (علم، فناوری، صنعت) و بخش حقیقی (فرهنگ، اخلاق، ارزش‌ها) می‌دانند. (همتی و قمی، ۱۳۹۸، ص۶۷۴)

بر پایه ترکیب مفهومی امنیت و تمدن، امنیت تمدنی حالت مصونیت و پایداری نظام تمدنی در برابر تهدیدات وجودی است؛ به‌گونه‌ای که تمدن بتواند ضمن حفظ هویت، ارزش‌ها و میراث معنوی خود، مسیر تکامل را بدون افت کیفی ادامه دهد؛ به بیان دیگر، امنیت تمدنی وضعیتی پایدار و پویاست که در آن تمدن از توانایی حفظ، بازتولید و ارتقای هویت، ارزش‌ها، سرمایه‌های فرهنگی، انسجام اجتماعی و نهادهای بنیادین برخوردار است و در برابر تهدیدهای هویتی، فرهنگی، معرفتی، اجتماعی، سیاسی و فناورانه توان مقاومت دارد.

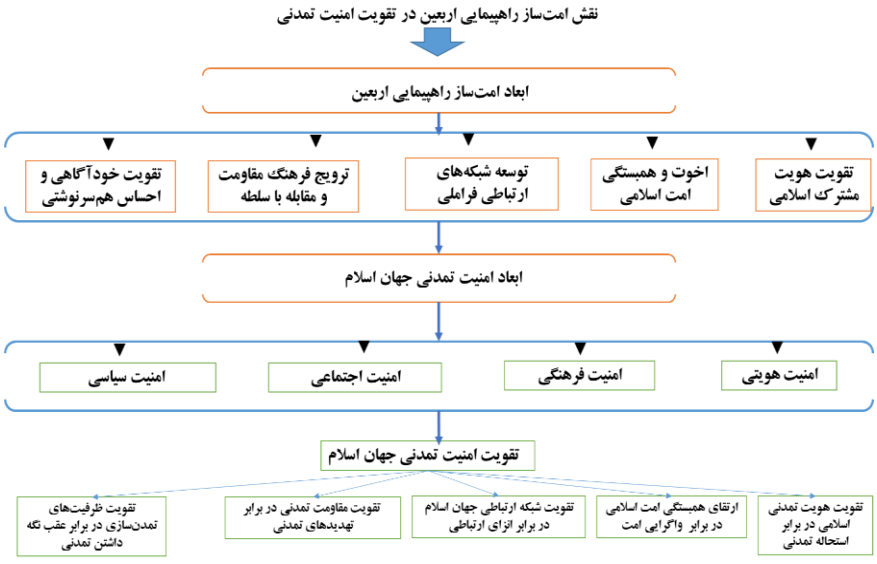
بر این اساس امنیت تمدنی جهان اسلام در این پژوهش به معنای «توانایی امت اسلامی در حفظ و تقویت هویت اسلامی، انسجام فراملی، سرمایه‌های اعتقادی و فرهنگی، همبستگی اجتماعی و ظرفیت‌های پیشرفت مادی و معنوی در برابر تهدیدهای هویت‌زدا، تفرقه‌آفرین و سلطه‌گر» است؛ به‌گونه‌ای که استمرار، اقتدار و

بالندگی تمدن اسلامی تضمین شود.

در مقابل، تهدیدهای تمدنی عواملی هستند که هویت، ارزش‌ها، انسجام اجتماعی، سرمایه‌های فرهنگی و مسیر پیشرفت تمدن را با آسیب یا استحاله مواجه می‌سازند. این تهدیدها طیفی از تهدیدهای هویتی، فرهنگی، معرفتی، رسانه‌ای، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فناورانه را دربرمی‌گیرند که موجب تضعیف خودآگاهی تمدنی، گسست اجتماعی و فرسایش سرمایه فرهنگی می‌شوند. (صالحی و همکاران، ۱۴۰۴، ص۱۹۹ـ۲۱۰؛ یعقوبی، ۱۳۹۸، ص۱۸۱ـ۱۹۰) ازاین‌رو امنیت تمدنی به توانایی تمدن برای حفظ هویت، مقاومت در برابر این تهدیدها و استمرار مسیر رشد و پیشرفت خود ناظر است.

در این چارچوب، امنیت تمدنی جهان اسلام در قالب پنج مؤلفه اصلی تبیین می‌شود: تقویت هویت تمدنی اسلامی، ارتقای انسجام و همبستگی امت اسلامی، تقویت سرمایه اجتماعی و شبکه ارتباطی جهان اسلام، تقویت مقاومت تمدنی در برابر تهدیدها و تقویت ظرفیت‌های تمدن‌سازی و پیشرفت تمدنی. این مؤلفه‌ها در پژوهش حاضر شاخص‌های اصلی امنیت تمدنی جهان اسلام هستند و مبنای تحلیل قرار گرفته‌اند.

مدل مفهومی

روابط ترسیم‌شده در مدل مفهومی بیانگر پیوندهای نظری میان ابعاد امت‌ساز

راهپیمایی اربعین و شاخص‌های امنیت تمدنی جهان اسلام است. این روابط لزوماً وزن و شدتی یکسان ندارند. برخی ابعاد امت‌سازی دارای اثرگذاری مستقیم‌تر و قوی‌تر بر برخی شاخص‌های امنیت تمدنی هستند، با این حال با توجه به ماهیت شبکه‌ای و درهم‌تنیده فرایندهای تمدنی، هر یک از ابعاد امت‌سازی می‌تواند به صورت مستقیم یا غیر مستقیم در تقویت سایر شاخص‌های امنیت تمدنی نیز نقش‌آفرین باشد. ازاین‌رو مدل حاضر بر نمایش شبکه روابط مفهومی میان دو متغیر متمرکز است، نه بر سنجش شدت تأثیر هر رابطه.

سازوکارهای امت‌ساز راهپیمایی اربعین و تأثیر آن بر امنیت تمدنی

اربعین به‌مثابه پدیده‌ای اجتماعی _ تمدنی، از طریق سازوکارهای هویتی، فرهنگی، ارتباطی و اجتماعی در فرایند امت‌سازی نقش‌آفرینی می‌کند. همبستگی عاطفی شرکت‌کنندگان، تقویت دینداری و نمایش قدرت جامعه مسلمان از کارکردهای اساسی آن در تحقق امت نوین اسلامی است. (معینی‌پور، ۱۳۹۸، ص۲۱ـ۲۱۰) مهم‌ترین ابعاد امت‌ساز اربعین شامل تقویت هویت مشترک، ارتقای اخوت و همبستگی، توسعه شبکه‌های فراملی، خودآگاهی و هم‌سرنوشتی اسلامی و ترویج فرهنگ مقاومت است.

۱. تأثیر هویت مشترک و همبستگی امت اسلامی بر امنیت تمدنی

هویت جمعی مهم‌ترین بنیان شکل‌گیری و تداوم هر جامعه و تمدن به شمار می‌رود. هویت مجموعه‌ای از ویژگی‌ها، شناسه‌ها و الگوهای رفتاری است که فرد، گروه، ملت یا تمدنی را از دیگران متمایز می‌سازد. (موسوی، ۱۴۰۳، ص۶۷) جوامع انسانی افزون بر هویت فردی، از هویت جمعی نیز برخوردارند؛ هویتی که اعضای جامعه را در قالب یک «ما»ی مشترک گرد می‌آورد و احساس تعلق، همبستگی و مسئولیت جمعی را تقویت می‌کند. هویت همچون فرهنگ و تمدن، تداوم تاریخی و فرانسلی دارد و از یک‌سو به گذشته مشترک، و از سوی دیگر به آینده مطلوب یک جامعه پیوند می‌خورد. (میرمحمدی، ۱۳۸۳، ص۱۱ـ۱۲)

در جهان اسلام، هویت اسلامی مهم‌ترین پایه شکل‌گیری امت اسلامی است؛ زیرا

مسلمانان را فراتر از تفاوت‌های قومی، زبانی، ملی و جغرافیایی، بر محور ایمان، ارزش‌ها و آرمان‌های مشترک گرد هم می‌آورد. ازاین‌رو هر پدیده‌ای که بتواند این هویت مشترک را تقویت، و احساس تعلق به امت اسلامی را تعمیق کند، در فرایند امت‌سازی نقش‌آفرین خواهد بود.

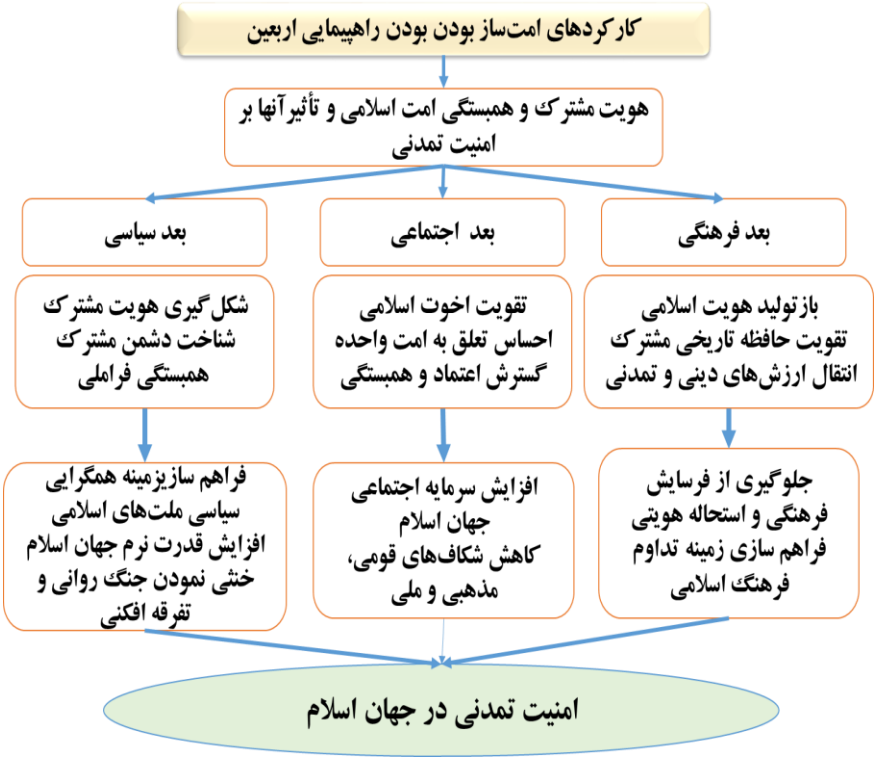
راهپیمایی اربعین را می‌توان مهم‌ترین تجلی معاصر هویت جمعی مسلمانان دانست. این اجتماع عظیم سالانه میلیون‌ها مسلمان را از کشورهای مختلف در فضایی مشترک گرد هم می‌آورد و زمینه تجربه عینی «امت واحده» را فراهم می‌سازد. حضور زائرانی با زبان‌ها، فرهنگ‌ها و ملیت‌های متفاوت در یک مسیر واحد و با هدفی مشترک، مرزهای قومی و ملی را ذیل هویت فراگیر اسلامی بازتعریف می‌کند و احساس تعلق به جامعه بزرگ اسلامی را افزایش می‌دهد.

از کارکردهای اجتماعی مهم اربعین نیز هویت‌یابی و بازتولید هویت دینی است. آیین‌های اربعینی از طریق انتقال ارزش‌ها، باورها و نمادهای مشترک عاشورایی، ضمن پاسداری از هویت اسلامی، از فرسایش فرهنگی و استحاله هویتی جلوگیری می‌کنند. (نیستانی و همکاران، ۱۴۰۲، ص۸۵) پژوهش‌های مختلف نیز نشان داده‌اند که اربعین در تقویت هویت جمعی مسلمانان، افزایش همبستگی و همدلی میان ملت‌های اسلامی و گسترش وحدت اسلامی نقش مؤثری ایفا می‌کند. (ر.ک: حبیبی و همکاران، ۱۴۰۱؛ گل‌محمدی، متقی و برزگر، ۱۴۰۲)

آیت‌الله خامنه‌ای از اربعین حسینی با تعبیر «پروژه تمدن‌ساز» یاد کرده‌اند که موجب تقویت هویت اسلامی، همبستگی ملی و همدلی مسلمانان می‌شود. (بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در دیدار بسیجیان، ۱۳۹۵/۹/۳) این تعبیر نشان می‌دهد که اربعین علاوه بر بهره‌مندی از مناسک عبادی، سازوکاری اجتماعی برای بازتولید هویت مشترک و تحکیم پیوندهای امت اسلامی دارد.

بنابراین تقویت هویت مشترک و همبستگی امت اسلامی مهم‌ترین سازوکار ارتقای امنیت تمدنی جهان اسلام به شمار می‌رود. این فرایند در بعد فرهنگی، با بازتولید هویت اسلامی، تقویت حافظه تاریخی مشترک و انتقال ارزش‌های دینی و تمدنی، از فرسایش

فرهنگی و استحاله هویتی جلوگیری می‌کند و زمینه تداوم فرهنگ اسلامی را فراهم می‌سازد. در بعد اجتماعی، با تقویت اخوت اسلامی، احساس تعلق به امت واحده و گسترش اعتماد و همبستگی میان مسلمانان، سرمایه اجتماعی جهان اسلام را افزایش می‌دهد و از شکاف‌های قومی، مذهبی و ملی می‌کاهد. همچنین در بعد سیاسی، شکل‌گیری هویت مشترک، شناخت دشمن مشترک و همبستگی فراملی، زمینه همگرایی سیاسی ملت‌های اسلامی، تقویت جبهه مقاومت، خنثاسازی جنگ روانی و تفرقه‌افکنی، افزایش قدرت نرم جهان اسلام و تقویت ظرفیت کنش جمعی در برابر پروژه‌های تفرقه‌افکنانه و سلطه‌جویانه را فراهم می‌کند. (ر.ک: حمیدی، ۱۴۰۰، ص۶۱ـ۶۵) ازاین‌رو راهپیمایی اربعین از طریق تقویت هویت و همبستگی امت اسلامی، تقویت ادبیات فرافرقه‌ای و تزریق روحیه تقریب، به تحکیم امنیت فرهنگی، اجتماعی و سیاسی تمدن اسلامی کمک می‌کند و یکی از بسترهای مهم تقویت امنیت تمدنی جهان اسلام محسوب می‌شود. (همو)

۲. تأثیر شبکه‌های ارتباطی فراملی بر امنیت تمدنی

مهم‌ترین مؤلفه امت‌سازی، شکل‌گیری شبکه‌های ارتباطی میان اعضای امت و تقویت آگاهی آنان نسبت به مسائل، منافع و سرنوشت مشترک است. هر چه ارتباطات میان جوامع اسلامی گسترده‌تر و عمیق‌تر باشد، امکان شکل‌گیری هویت جمعی، اعتماد متقابل، همکاری اجتماعی و همگرایی تمدنی نیز افزایش می‌یابد.

در ادبیات جامعه‌شناسی، شبکه‌های ارتباطی مهم‌ترین بسترهای تولید سرمایه اجتماعی و تقویت انسجام جوامع به شمار می‌روند (فوکویاما، ۱۳۷۹، ص۲۳ـ۳۷ و دارابی، ۱۳۹۵، ص۱۸۱)؛ زیرا از طریق گسترش تعاملات انسانی، انتقال تجربیات و تبادل ارزش‌ها، زمینه شکل‌گیری احساس تعلق به یک اجتماع بزرگ‌تر را فراهم می‌سازند.

در سطح جهان اسلام نیز امت اسلامی زمانی می‌تواند به یک واقعیت اجتماعی و تمدنی تبدیل شود که مسلمانان فراتر از مرزهای سیاسی و جغرافیایی، از مسائل، دغدغه‌ها

و سرنوشت مشترک خود آگاه شوند و میان آنان شبکه‌ای از ارتباطات فرهنگی، اجتماعی و انسانی شکل گیرد. در چنین حالتی، خودآگاهی امت اسلامی تقویت می‌شود و مسلمانان خود را جزئی از یک پیکر واحد و دارای منافع و اهداف مشترک تلقی می‌کنند.

راهپیمایی اربعین بزرگ‌ترین بستر شکل‌گیری ارتباطات فراملی در جهان اسلام است. حضور میلیون‌ها زائر از ده‌ها کشور مختلف، فضایی کم‌نظیر برای تعامل مستقیم ملت‌های مسلمان ایجاد کرده است. در این اجتماع عظیم، مسلمانان با فرهنگ‌ها، زبان‌ها و تجارب اجتماعی متفاوت در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند و روابط انسانی و فرهنگی گسترده‌ای را تجربه می‌کنند که فراتر از ارتباطات رسمی دولت‌هاست.

اربعین همچنین زمینه‌ساز شکل‌گیری شبکه‌های مردمی جهان اسلام است. ارتباط میان زائران، موکب‌داران، گروه‌های خدماتی، نهادهای فرهنگی و فعالان اجتماعی، نوعی شبکه گسترده فراملی ایجاد می‌کند که ظرفیت تداوم و گسترش در سایر عرصه‌های فرهنگی و اجتماعی را نیز دارد. این شبکه‌ها علاوه بر تسهیل تعاملات میان مسلمانان، به انتقال تجربیات، هم‌افزایی ظرفیت‌ها و تقویت پیوندهای اجتماعی میان ملت‌های اسلامی کمک می‌کنند. (ر.ک: معینی‌پور، ۱۳۹۸، ص۱۶۹ـ۱۷۲)

از سوی دیگر، اربعین موجب افزایش آگاهی مسلمانان نسبت به مسائل و دغدغه‌های مشترک جهان اسلام می‌شود. مواجهه مستقیم زائران با مسلمانانی از کشورهای مختلف، آنان را با واقعیت‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی سایر جوامع اسلامی آشنا می‌کند و زمینه شکل‌گیری نوعی احساس هم‌سرنوشتی و مسئولیت مشترک را فراهم می‌آورد. در این اجتماع عظیم، مسلمانان ضمن آشنایی با ظرفیت‌ها، چالش‌ها و مسائل جهان اسلام، تصویری عینی از امت اسلامی فراتر از مرزهای ملی و قومی را تجربه می‌کنند؛ به تعبیر امین‌ورزلی (۱۳۹۵، ص۵۷)، اربعین بستری برای ایجاد پیوندهای فراملی میان مسلمانان و تقویت آگاهی آنان نسبت به مسائل مشترک امت اسلامی فراهم، و از این طریق به شکل‌گیری نوعی همگرایی اجتماعی و فرهنگی در سطح جهان اسلام کمک می‌کند. در نتیجه مسلمانان فراتر از تعلقات محلی و ملی به درک عمیق‌تری از جایگاه خود در پیکر امت اسلامی دست می‌یابند و خودآگاهی تمدنی آنان ارتقا می‌یابد.

توسعه شبکه‌های ارتباطی فراملی و تقویت خودآگاهی امت اسلامی مهم‌ترین عامل ارتقای امنیت تمدنی جهان اسلام است. در بعد فرهنگی، این فرایند با گسترش تبادل فرهنگی میان ملت‌های مسلمان و تقویت آگاهی نسبت به میراث مشترک اسلامی، موجب تشکیل شبکه قوی جبهه فرهنگی، مقاومت در برابر سبک زندگی غربی، کاهش شکاف‌های فرهنگی میان جوامع اسلامی و امکان زدودن شبهات ذهنی غیر مسلمانان درباره اسلام می‌شود. در بعد اجتماعی، شکل‌گیری شبکه‌های ارتباطی فراملی به افزایش سرمایه اجتماعی، ایجاد حس استقلال هویتی در مسلمانان، اعتماد متقابل، همکاری میان ملت‌های مسلمان و تقویت احساس تعلق به امت واحده می‌انجامد. (حمیدی، ۱۴۰۰، ص۶۶) همچنین در بعد سیاسی، افزایش خودآگاهی نسبت به مسائل، منافع و دغدغه‌های مشترک جهان اسلام، درک مشترک از چالش‌های سیاسی جهان اسلام و توسعه فرهنگ عاشورایی، زمینه کنشگری سیاسی مشترک بیشتر در برابر چالش‌های سیاسی، تقویت اقتدار نرم‌افزاری جهان اسلام و ارتقای ظرفیت کنش جمعی در برابر تهدیدهای نظام سلطه را فراهم می‌کند. ازاین‌رو اربعین از طریق توسعه شبکه‌های ارتباطی فراملی و تعمیق خودآگاهی امت اسلامی مهم‌ترین بستر تقویت امنیت فرهنگی، اجتماعی و سیاسی تمدن اسلامی محسوب می‌شود.

۳. تأثیر ترویج فرهنگ مقاومت بر امنیت تمدنی

مهم‌ترین بعد امت‌ساز راهپیمایی اربعین، ترویج فرهنگ مقاومت و مقابله با سلطه است. مقاومت در اندیشه اسلامی مفهومی فراگیر دارد و ابعاد اقتصادی، سیاسی و دیپلماتیک، فرهنگی و اجتماعی، نظامی و امنیتی، علمی، رسانه‌ای و تبلیغاتی را در بر می‌گیرد و بر ایستادگی در برابر ظلم، استکبار، سلطه‌پذیری، تحقیر و انحراف از ارزش‌های الهی دلالت دارد. (حکینی و افتخاری، ۱۴۰۱، ص۱۲۷ـ۱۲۸) این فرهنگ بر مؤلفه‌هایی مانند عدالت‌خواهی، عزت‌طلبی، استقلال، استقامت، ظلم‌ستیزی و دفاع از حق استوار است (اسدی و رجبی، ۱۳۹۶، ص۹۹) و نقش مهمی در حفظ هویت، انسجام و پویایی امت اسلامی ایفا می‌کند. ازاین‌رو مقاومت را می‌توان یکی از ارکان اساسی امت اسلامی دانست؛ زیرا تداوم حیات و اقتدار امت در گرو توانایی آن در صیانت از ارزش‌ها و مقابله با جریان‌های سلطه‌گر و تهدیدکننده هویت اسلامی است.

در این چارچوب، فرهنگ مقاومت علاوه بر کارکرد دفاعی، کارکرد هویتی و تمدنی نیز دارد. مقاومت موجب شکل‌گیری خودباوری جمعی، تقویت اراده اجتماعی و افزایش ظرفیت امت اسلامی برای حفظ استقلال و پیگیری آرمان‌های مشترک می‌شود؛ به همین دلیل، مقاومت بخشی از منظومه فرهنگی و تمدنی اسلام به شمار می‌رود.

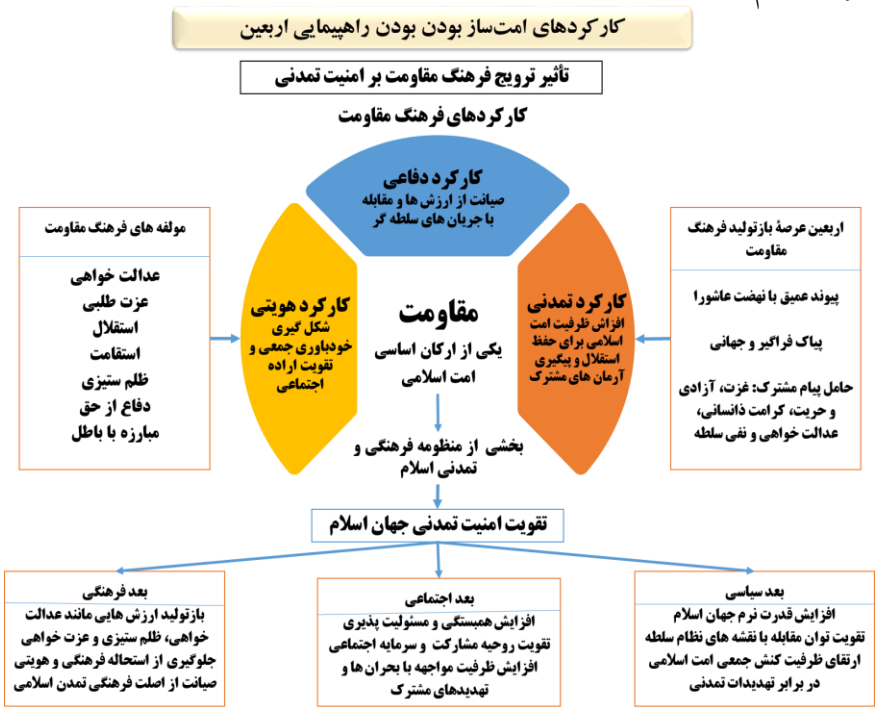
راهپیمایی اربعین به دلیل پیوند عمیق با نهضت عاشورا، مهم‌ترین عرصه بازتولید فرهنگ مقاومت در جهان اسلام محسوب می‌شود. قیام امام حسین علیه‌السلام نماد تاریخی مقابله با ظلم، استبداد و انحراف از ارزش‌های الهی است و اربعین هر سال این پیام را در مقیاسی فراملی و جهانی بازنمایی می‌کند. حضور میلیون‌ها زائر از کشورهای مختلف در این اجتماع عظیم، علاوه بر ابعاد عبادی و معنوی، حامل پیام مشترکی از عزت، آزادی، کرامت انسانی، عدالت‌خواهی و نفی سلطه است. (بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در دیدار دست‌اندرکاران کنگره شهدا و ایثارگران روحانی استان قم، ۱۳۹۶/۸/۲۲)

اربعین همچنین بستری برای شکل‌گیری و گسترش گفتمان مقاومت در میان ملت‌های مسلمان فراهم می‌آورد. تجربه زیسته زائران در این اجتماع عظیم موجب تقویت احساس مسئولیت نسبت به سرنوشت امت اسلامی و افزایش حساسیت نسبت به پدیده‌هایی مانند ظلم، اشغالگری، تبعیض و سلطه می‌شود. ازاین‌رو مقاومت در اربعین از سطح ارزش فردی فراتر می‌رود و به ارزش اجتماعی و امت‌ساز تبدیل می‌شود. پژوهش‌های مختلف نیز نشان داده‌اند که اربعین در تقویت روحیه مقاومت، ترویج فرهنگ ظلم‌ستیزی، افزایش همبستگی میان ملت‌های مسلمان و تقویت گفتمان مقابله با سلطه نقش مؤثری ایفا می‌کند. (دارا و صادقی، ۱۴۰۴، ص۱۶ـ۱۷)

رهبر معظم انقلاب اسلامی اربعین را پدیده‌ای تمدن‌ساز دانسته‌اند که ظرفیت شکل‌دهی به قدرت نرم جهان اسلام و تقویت روحیه ایستادگی در برابر جبهه استکبار را دارد. این رویداد از طریق بازنمایی مستمر پیام عاشورا، زمینه انتقال ارزش‌های مقاومت به نسل‌های جدید و گسترش آن در سطح جهان اسلام را فراهم می‌کند.

ترویج فرهنگ مقاومت و مقابله با سلطه نقش مهمی در تقویت امنیت تمدنی جهان اسلام ایفا می‌کند. در بعد فرهنگی، با بازتولید ارزش‌هایی مانند عزت، استقلال،

عدالت‌خواهی و ظلم‌ستیزی، از استحاله فرهنگی جلوگیری می‌کند و به حفظ اصالت فرهنگی تمدن اسلامی کمک می‌کند. در بعد اجتماعی، فرهنگ مقاومت موجب افزایش همبستگی، مسئولیت‌پذیری و سرمایه اجتماعی در میان مسلمانان می‌شود و در بعد سیاسی، گسترش گفتمان مقاومت به افزایش قدرت نرم جهان اسلام، تقویت توان مقابله با پروژه‌های سلطه و ارتقای کنش جمعی امت اسلامی می‌انجامد. ازاین‌رو اربعین مهم‌ترین سازوکار تقویت امنیت فرهنگی، اجتماعی و سیاسی و افزایش مقاومت تمدنی جهان اسلام است.

برآیند امت‌سازی اربعین در تقویت امنیت تمدنی جهان اسلام

اربعین به‌عنوان کنش جمعی فراملی، از طریق همگرایی هویتی، اجتماعی و ارتباطی، به بازتولید همبستگی و تقویت پیوندهای تمدنی امت اسلامی منجر می‌شود و در ارتقای تاب‌آوری در برابر چالش‌های داخلی و بیرونی نقش‌آفرین است. برآیندهای اربعین در نسبت با امنیت تمدنی در چهار محور اصلی قابل جمع‌بندی است.

۱. تقویت امنیت هویتی و فرهنگی در جهان اسلام

بنیادی‌ترین کارکرد امت‌ساز اربعین، بازتولید و تقویت امنیت هویتی و فرهنگی در سطح جهان اسلام است. امنیت هویتی در اینجا به معنای مصونیت یک امت از فروپاشی معنایی، تزلزل در ارزش‌های بنیادین و گسست در حافظه تاریخی مشترک است. اربعین با محوریت شخصیت امام حسین علیه‌السلام و روایت عاشورا، یک نظام معنایی مشترک را در سطحی فراملی تولید و بازتولید می‌کند و در آن مفاهیمی مانند ایثار، عدالت‌خواهی، ظلم‌ستیزی و وفاداری به حقیقت، به عناصر مرکزی هویت جمعی تبدیل می‌شوند. (طباطبائی و همکاران، ۱۴۰۱، ص۲۵۲)

این آیین عظیم با مشارکت میلیون‌ها انسان از ملیت‌ها، زبان‌ها و فرهنگ‌های گوناگون، نوعی «همگرایی فرهنگی در بستر یک روایت واحد» ایجاد می‌کند. چنین همگرایی‌ای موجب می‌شود که مرزهای زبانی و قومی در سطحی بالاتر از هویت دینی و تمدنی ادغام شوند. در نتیجه اربعین به‌عنوان یک سازوکار فرهنگی از یک‌سو مانع از استحاله هویتی در برابر جریان‌های جهانی‌سازی همسان‌ساز می‌شود و از سوی دیگر ظرفیت بازتولید هویت مستقل اسلامی را تقویت می‌کند.

از این منظر، امنیت فرهنگی در جهان اسلام در پیوند و هم‌افزایی فرهنگی در درون امت اسلامی بازتعریف می‌شود؛ امری که اربعین به‌طور عینی آن را محقق می‌سازد.

۲. ارتقای امنیت اجتماعی و سیاسی جهان اسلام

در سطح اجتماعی و سیاسی، اربعین را می‌توان الگویی کم‌نظیر از «نظم اجتماعی خودجوش فراملی» تحلیل کرد. در این رویداد، میلیون‌ها زائر بدون اتکا به سازوکارهای رسمی پیچیده، در شبکه‌ای گسترده از همکاری، خدمت‌رسانی و همیاری مشارکت می‌کنند. این پدیده، سرمایه اجتماعی عظیمی در جهان اسلام تولید می‌کند که بر پایه اعتماد، ایثار، تعاون و مسئولیت‌پذیری جمعی استوار است.

این سرمایه اجتماعی به‌طور مستقیم در ارتقای امنیت اجتماعی و سیاسی جهان اسلام اثرگذار است؛ زیرا جوامعی که از سطح بالاتری از اعتماد و همبستگی برخوردارند، در برابر بحران‌های سیاسی، مداخلات خارجی و شکاف‌های اجتماعی تاب‌آوری

بیشتری دارند. اربعین با ایجاد پیوندهای فراملی میان مسلمانان، شبکه‌ای از ارتباطات انسانی و فرهنگی را شکل می‌دهد که می‌تواند در برابر پروژه‌های تفرقه‌افکنانه و واگرایانه نقش بازدارنده ایفا کند.

از سوی دیگر اربعین نوعی «دیپلماسی مقاومتی مردم‌پایه» را فعال می‌کند که از طریق ارتباط مستقیم ملت‌های مسلمان، پیام‌هایی مانند عدالت‌خواهی، ظلم‌ستیزی، استقلال‌طلبی و مقابله با سلطه را بازتولید می‌کند و در عین حال به کاهش سوءبرداشت‌های اعتقادی، فرهنگی و سیاسی کمک می‌کند. این امر در چارچوب امنیت تمدنی، به تقویت قدرت نرم امت اسلامی، کاهش واگرایی‌های درونی و افزایش انسجام تمدنی کمک می‌کند.

از دیگر برآیندهای امت‌ساز اربعین در تقویت امنیت تمدنی جهان اسلام، شکل‌گیری الگوی «امنیت تمدنی مردم‌پایه» است. اربعین نشان می‌دهد که امنیت تمدنی، فراتر از محصول نهادهای رسمی، سازوکارهای حکومتی یا ترتیبات سیاسی، می‌تواند بر پایه مشارکت داوطلبانه مردم، هویت مشترک اسلامی، اعتماد متقابل، شبکه‌های گسترده اجتماعی و فرهنگ عاشورایی شکل گیرد. (نیستانی و همکاران، ۱۴۰۲، ص۹۱ـ۹۲) فرهنگ عاشورا با مؤلفه‌هایی مانند ایثار، فداکاری، مسئولیت‌پذیری، ظلم‌ستیزی و عدالت‌خواهی، به همراه اصل تولی و تبری که بیانگر پیوند با جبهه حق و مرزبندی با جبهه باطل است، زمینه شکل‌گیری همبستگی اجتماعی، انسجام هویتی و مقاومت جمعی را فراهم می‌کند و از این طریق در تولید و بازتولید امنیت تمدنی جهان اسلام نقش‌آفرین می‌شود. (ر.ک: ساداتی‌نژاد و همکاران، ۱۴۰۴، ص۶۸)

در این الگو امنیت از رهگذر همبستگی اجتماعی، احساس تعلق به امت اسلامی، فرهنگ ایثار و مسئولیت‌پذیری جمعی تحقق می‌یابد. ازاین‌رو اربعین را می‌توان برجسته‌ترین جلوه امنیت تمدنی مردم‌پایه دانست که با اتکا به سرمایه اجتماعی و معنوی امت اسلامی، به افزایش انسجام، تاب‌آوری و قدرت مقاومت جهان اسلام در برابر تهدیدهای فرهنگی، اجتماعی و سیاسی کمک می‌کند.

در نتیجه اربعین را می‌توان یکی از سازوکارهای مؤثر در ارتقای امنیت اجتماعی و سیاسی جهان اسلام دانست که از طریق تولید سرمایه اجتماعی، فعال‌سازی دیپلماسی

مردمی و تقویت امنیت تمدنی مردم‌پایه، زمینه افزایش انسجام، همگرایی و تاب‌آوری امت اسلامی را فراهم می‌کند.

۳. افزایش مقاومت تمدنی در برابر تهدیدهای تمدنی

مهم‌ترین برآیند امت‌ساز راهپیمایی اربعین افزایش مقاومت تمدنی جهان اسلام در برابر تهدیدهای هویتی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی است. هرچه پیوندهای امت اسلامی عمیق‌تر و گسترده‌تر شود، ظرفیت آن برای صیانت از هویت، ارزش‌ها و منافع مشترک نیز افزایش می‌یابد. از این منظر، مقاومت تمدنی بیانگر توانایی یک تمدن در حفظ انسجام درونی، بازتولید ارزش‌های بنیادین و استمرار مسیر تاریخی خود در برابر عوامل فرساینده و تهدیدکننده است.

اربعین از طریق تقویت هویت مشترک اسلامی، توسعه شبکه‌های ارتباطی فراملی و تعمیق احساس هم‌سرنوشتی میان مسلمانان، زمینه شکل‌گیری نوعی سرمایه تمدنی مشترک را فراهم می‌کند و نقش مهمی در افزایش تاب‌آوری جهان اسلام ایفا می‌کند. در پرتو این همبستگی، مسلمانان فراتر از مرزهای قومی، ملی و جغرافیایی، خود را بخشی از یک پیکره واحد تلقی، و آمادگی بیشتری برای مواجهه با چالش‌ها و تهدیدهای مشترک پیدا می‌کنند.

همچنین بازتولید مستمر ارزش‌های عاشورایی مانند عزت، عدالت‌خواهی، ظلم‌ستیزی، ایثار و مسئولیت‌پذیری اجتماعی، موجب تقویت خودباوری جمعی، تولی و تبری جمعی و ارتقای ظرفیت مقاومت فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در جهان اسلام می‌شود. این امر از یک‌سو مانع نفوذ و استحاله هویتی و فرهنگی می‌شود و از سوی دیگر توان امت اسلامی را برای مقابله با نقشه‌های تفرقه‌افکنانه، سلطه‌جویانه و هویت‌زدا افزایش می‌دهد.

بر این اساس اربعین را می‌توان مهم‌ترین بستر تولید و تقویت مقاومت تمدنی و ایستادگی در برابر نظام سلطه در ابعاد فرهنگی، سیاسی و اقتصادی دانست؛ مقاومتی که در قالب تقویت استحکام قدرت درونی در همه ابعاد، افزایش وحدت جهان اسلام در برابر سیاست تفرقه‌اندازی نظام سلطه غرب، توانمندسازی مسلمانان در برابر چالش‌های

صهیونیسم بین‌الملل، شکل‌دهی جبهه متحد اسلامی و قدرت بازتولید تمدنی امت اسلامی ظهور می‌یابد و به استحکام امنیت تمدنی جهان اسلام کمک می‌کند. (ر.ک: فتحی، ۱۴۰۳، ص۴۶ـ۴۹)

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف تبیین ابعاد امت‌ساز راهپیمایی اربعین و تحلیل نقش آن در تقویت امنیت تمدنی جهان اسلام انجام شد. مسئله اصلی پژوهش این بود که اربعین از چه سازوکارهایی در فرایند امت‌سازی بهره می‌گیرد و این فرایند چگونه به ارتقای امنیت تمدنی در جهان اسلام منجر می‌شود.

یافته‌های پژوهش نشان داد که راهپیمایی اربعین فراتر از یک مناسک عبادی، پدیده‌ای تمدنی مردم‌پایه است و از طریق سه سازوکار اصلی شامل تقویت هویت و همبستگی امت اسلامی، توسعه شبکه‌های ارتباطی فراملی و ترویج فرهنگ مقاومت، زمینه بازتولید انسجام امت اسلامی را فراهم می‌کند. این سه سازوکار در تعامل با یکدیگر، بستر شکل‌گیری نوعی همگرایی پایدار در جهان اسلام را ایجاد می‌کند که آثار آن در سطوح مختلف امنیت تمدنی قابل مشاهده است.

در سطح امنیت هویتی، اربعین با تولید و بازتولید نظام معنایی مشترک مبتنی بر فرهنگ عاشورا به تعمیق هویت مشترک اسلامی و مصونیت در برابر گسست‌های هویتی کمک می‌کند. این فرایند با تقویت حافظه تاریخی مشترک و انتقال ارزش‌های دینی، زمینه تداوم فرهنگ اسلامی را فراهم می‌سازد. در سطح امنیت فرهنگی، اربعین از طریق بازتولید الگوهای ارزشی مبتنی بر ایثار، معنویت، عدالت‌خواهی و ظلم‌ستیزی، به تقویت سرمایه فرهنگی امت اسلامی و مقاومت در برابر استحاله ارزشی و فرهنگی کمک می‌کند. این رویداد عظیم با ایجاد «همگرایی فرهنگی در بستر یک روایت واحد»، مانع از استحاله هویتی در برابر جریان‌های جهانی‌سازی همسان‌ساز می‌شود.

در سطح امنیت اجتماعی، اربعین با ایجاد سرمایه اجتماعی فراملی و تقویت شبکه‌های همیاری مبتنی بر اعتماد، ایثار، تعاون و مسئولیت‌پذیری جمعی، انسجام و

تاب‌آوری اجتماعی جوامع اسلامی را افزایش می‌دهد. این پدیده با شکل‌گیری «نظم اجتماعی خودجوش فراملی» و الگوی «امنیت تمدنی مردم‌پایه» نشان می‌دهد که امنیت تمدنی می‌تواند بر پایه مشارکت داوطلبانه مردم و فرهنگ عاشورایی شکل گیرد؛ به‌گونه‌ای که کنشگران مردمی نه دریافت‌کنندگان منفعل امنیت، بلکه تولیدکنندگان اصلی آن هستند. این الگو با اتکا به سرمایه اجتماعی و معنوی امت اسلامی، به افزایش انسجام و همگرایی در جهان اسلام کمک می‌کند.

در سطح امنیت سیاسی، اربعین با تقویت همگرایی امت اسلامی، توسعه شبکه‌های ارتباطی فراملی و گسترش گفتمان مقاومت، ظرفیت کنش جمعی و مقاومت در برابر سلطه‌پذیری را افزایش می‌دهد و قدرت نرم جهان اسلام را ارتقا می‌بخشد. این پدیده با فعال‌سازی «دیپلماسی مقاومتی مردم‌پایه» و کاهش سوءبرداشت‌های اعتقادی، فرهنگی و سیاسی، به کاهش واگرایی‌های درونی و افزایش انسجام تمدنی کمک می‌کند.

با توجه به ظرفیت‌های یادشده، اربعین را می‌توان سازوکاری مؤثر در پیوند میان امت‌سازی و امنیت تمدنی در جهان اسلام ارزیابی کرد؛ سازوکاری که هم‌زمان واجد کارکردهای ایجابی (اقتدارسازی و همگرایی) و سلبی (مصونیت‌سازی و مقاومت‌افزایی) است و از این طریق به تقویت بنیان‌های تمدنی جهان اسلام کمک می‌کند. برآیند نهایی پژوهش نشان می‌دهد که اربعین با تبدیل ظرفیت‌های پراکنده امت اسلامی به یک کنش جمعی بالفعل، به ارتقای امنیت تمدنی از سطح وابسته به ساختارهای قدرت‌های دولتی به سطحی خودبنیاد و درون‌زا کمک، و بخشی از خلأهای حکمرانی رسمی در حوزه امنیت تمدنی را جبران می‌کند. در این وضعیت الگوی امنیت تمدنی مردم‌پایه ـ که مبتنی بر مشارکت داوطلبانه، هویت مشترک و شبکه‌های اجتماعی گسترده است ـ الگویی کارآمد برای تولید امنیت پایدار در جهان اسلام است؛ الگویی که نه از طریق کنترل و اجبار، بلکه از رهگذر همبستگی اجتماعی، احساس تعلق به امت اسلامی، فرهنگ ایثار و مسئولیت‌پذیری جمعی تحقق می‌یابد.

این پژوهش از حیث نظری نشان داد که پیوند میان امت‌سازی و امنیت تمدنی از رهگذر کنش‌های جمعی مردم‌پایه امکان‌پذیر است و اربعین پروژه‌ای راهبردی در

امت‌سازی و امنیت‌آفرینی پایدار در جهان اسلام قابل تحلیل است. از حیث عملی نیز ظرفیت‌های امت‌ساز اربعین می‌تواند مبنای طراحی الگوهای نوین همگرایی منطقه‌ای و همکاری تمدنی در جهان اسلام قرار گیرد.

بر اساس یافته‌های پژوهش، چند پیشنهاد قابل ارائه است:

نخست، نهادینه‌سازی شبکه‌های اجتماعی شکل‌گرفته در بستر اربعین است. موکب‌ها، هیئت‌ها و تشکل‌های مردمی می‌توانند سرمایه‌های اجتماعی پایداری باشند که در طول سال در حوزه‌های فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی سازماندهی و فعال شوند.

دوم، توسعه تولید محتوای رسانه‌ای چندزبانه و حرفه‌ای درباره اربعین است. این امر می‌تواند به تقویت گفتمان تمدنی عاشورا و تثبیت آن در عرصه بین‌الملل کمک کند.

سوم، طراحی الگوی دیپلماسی اربعین با بهره‌گیری از ظرفیت دیپلماسی عمومی مردمی است که می‌تواند زمینه‌ساز تقویت همکاری‌های منطقه‌ای، از جمله در حوزه امنیت جمعی و همکاری‌های اقتصادی مقاومتی میان کشورهای اسلامی شود.

چهارم، انجام پژوهش‌های تطبیقی آینده درباره تأثیر اربعین بر جوامع مسلمان غیر شیعه و نیز جوامع میزبان، به‌منظور تبیین ابعاد فرامذهبی و فراملی این پدیده پیشنهاد می‌شود.

در جمع‌بندی می‌توان گفت که راهپیمایی اربعین، فراتر از یک آیین مذهبی، پدیده‌ای تمدنی با کارکردهای چندلایه در حوزه هویت، ارتباطات و مقاومت است. این پدیده با تقویت انسجام امت اسلامی و تولید شبکه‌های فراملی، ظرفیت قابل توجهی برای ارتقای امنیت تمدنی جهان اسلام فراهم کرده و یکی از منابع مهم درون‌زای قدرت نرم در جهان اسلام قابل شناسایی است.

منابع

قرآن کریم.

۱. ابن خلدون، عبدالرحمان بن محمد، بی‌تا، **مقدمة ابن خلدون**، قاهره، دار نهضة.

۲. ابن منظور، محمد بن مکرم، ۱٤۱٤، **المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز**، بیروت، دارالکتب العلمیه، ج۱۲.

۳. اسدی، حیدر و رجبی، هادی، ۱۳۹٦، «نقش فرهنگ مقاومت در امنیت داخلی جمهوری اسلامی ایران»، **فصلنامه سیاست**، سال٤، شماره۱٦، زمستان، ص۸۷-۱۰٤.

٤. افتخاری، اصغر، ۱۳۹۱، **تهدید نرم: رویکرد اسلامی**، تهران، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم و تحقیقات و فناوری.

۵. بوزان، باری، ۱۳۸۹، **مردم، دولت‌ها و هراس**، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی.

٦. جان احمدی، فاطمه، ۱۳۸۸، **تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی**، تهران، انتشارات نشر معارف.

۷. جعفری، محمدتقی، ۱۳٦۲، **ترجمه و تفسیر نهج البلاغه**، تهران، انتشارات فرهنگ اسلامی.

۸. حکینی، محمد و افتخاری، اصغر، ۱٤۰۱، «مؤلفه‌های مفهومی مقاومت در اندیشه امام خامنه‌ای رضوان‌الله تعالی علیه»، **پژوهش‌های انقلاب اسلامی**، سال۱۱، شماره۲، تابستان، ص۱۰۳-۱۳۷.

۹. دارا، جلیل و صادقی، الهه، ۱٤۰٤، «نقش مؤلفه‌های سیاسی پیاده‌روی اربعین در تحقق تمدن اسلامی با تأکید بر بیانات آیت‌الله خامنه‌ای رضوان‌الله تعالی علیه»، **مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی**، سال۸، شماره۱، بهار و تابستان، ص۱-۲۸.

۱۰. دارابی، علی، ۱۳۹۵، «راهبرد رسانه ملی در توسعه یا گسترش سرمایه اجتماعی»، **راهبرد**، سال۲۵، شماره٤، زمستان، ص۱۷٦-۲۰٦.

۱۱. دورانت، ویلیام جیمز، ۱۳۸۵، **تاریخ تمدن**، ترجمه: احمد آرام و دیگران، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.

۱۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱٤۱۲، **المفردات فی غریب القرآن**، بیروت و دمشق، دارالعلم و الدارالشامیه.

۱۳. ساداتی‌نژاد، سیدعلی و همکاران، ۱٤۰٤، «الگوی راهبردی امنیت مردم‌پایه در تراز تمدن نوین اسلامی مبتنی بر رفتارشناسی شهید حاج قاسم سلیمانی در محیط‌های چندفرهنگی»، **مطالعات سیاسی تمدن نوین اسلامی، سال۵**، شماره۹، بهار و تابستان، ص٦۷-۹۵.

۱٤. صالحی، حمید و همکاران، ۱٤۰٤، «بازنمایی تهدیدهای ادراک‌شده غرب در مواجهه با خودباوری تمدنی در ایران پس از انقلاب اسلامی»، **مطالعات انقلاب اسلامی، سال۲۲**، شماره۸۳، زمستان، ص۱۸۷-۲۱٤.
۱۵. طباطبائی، سید محمد و همکاران، ۱٤۰۱، «قدرت نرم جبهه مقاومت: واکاوی قدرت رسانه‌ای راهپیمایی اربعین»، **مطالعات قدرت نرم**، سال۱۲، شماره۲، تابستان، ص۲۳۳-۲۵۷.
۱٦. طباطبائی، سیدمحمدحسین، ۱۳۸۲، **ترجمه تفسیر المیزان**، ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۱۷. عمید زنجانی، عباسعلی، ۱۳٦٦، **فقه سیاسی**، چاپ اول، تهران، امیرکبیر، ج۲.
۱۸. فتحی، ابراهیم، ۱٤۰۳، «پیاده‌روی اربعین؛ مقاومت فرهنگی در برابر سلطه نظام جهانی سرمایه‌داری»، **فرهنگ و سیره اهل بیت**، سال۳، شماره۱۱، پاییز، ص۲۹-۵۵.
۱۹. فوکویاما، فرانسیس، ۱۳۷۹، **سرمایه اجتماعی و حفظ آن**، ترجمه غلامعباس توسلی، تهران، انتشارات جامعه ایرانیان.
۲۰. لک‌زایی، نجف، ۱۳۹۳، «امنیت متعالیه»، **سیاست متعالیه**، سال۲، شماره۵، تابستان، ص۷-۲۸.
۲۱. مدیریت حوزه علمیه قم، ۱۳۸۳، **درآمدی بر آزاداندیشی و نظریه‌پردازی در علوم دینی**، قم، انتشارات مرکز حوزه علمیه قم.
۲۲. مرکز فرهنگ و معارف قرآن، ۱۳۸۲، **دائرةالمعارف قرآن کریم**، قم، مؤسسه بوستان کتاب قم، ج٤.
۲۳. معینی‌پور، مسعود، ۱۳۹۸، **اربعین، جهانی دیگر**، تهران، شمارهرکت انتشارات سوره مهر.
۲٤. موسوی، سیدرضا و موسوی، سیدمحمد، ۱٤۰۳، «هویت و کارکرد اربعین حسینی در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای»، **پژوهش‌نامه معارف حسینی**، سال۹، شماره۳٤، تابستان، ص٦۳-۸٤.
۲۵. موسوی‌بجنوردی، محمدکاظم، ۱۳۸۰، **دائرةالمعارف بزرگ اسلامی**، مدخل فقه، علوم قرآنی و حدیث، تهران، مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج۹.
۲٦. نیستانی، غلامعلی و همکاران، ۱٤۰۲، «تحلیلی جامعه‌شناختی بر کارکردهای تمدنی راهپیمایی اربعین امام حسین علیه‌السلام»، علم و تمدن در اسلام، سال٤، شماره۱۵، بهار، ص۷۸-۱۰٦.
۲۷. همتی، حیدر و قمی، محسن، ۱۳۹۸، «شاخصه‌های تمدن‌ساز در اصول اعتقادی از منظر

آیت‌الله خامنه‌ای»، **مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، سال۲۳**، شماره٤، زمستان، ص٦٧١-٦٨٦.
۲۸. یعقوبی، عبدالرسول، ۱۳۹۸، «چالش واگرایی‌های هویتی جهان اسلام و راه‌حل‌های همگرایی در تمدن نوین اسلامی»، **مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی**، سال۲، شماره۱، مرداد، ص۱۷۱-۲۱۰.
۲۹. گل‌محمدی، حبیب‌الله، متقی، ابراهیم و برزگر، کیهان، ۱٤۰۲، «نقش راهپیمایی اربعین در دیپلماسی عمومی ایران»، **سیاست متعالیه**، سال۱۱، شماره٤۰، بهار، ص۲۸۸-۳۰۳.
۳۰. حبیبی، محسن و همکاران، ۱٤۰۱، «بیداری اسلامی در راهپیمایی اربعین با توجه به دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای»، **پژوهش‌های راهبردی سیاست**، سال۱۱، شماره٤۳، زمستان، ص٤٥-۷۲.
۳۱. امین‌ورزلی، محسن، ۱۳۹٥، **پیاده‌روی اربعین به مثابه ارتباطات آیینی شیعه**، پایان‌نامه کارشناسی ارشد پیوسته، دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق علیه‌السلام.
۳۲. میرمحمدی، داود، ۱۳۸۳، **گفتارهایی درباره هویت ملی در ایران**، تهران، انتشارات تمدن ایرانی.